

СЕКЦІЯ 4. ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.923.5+159.9.019.43

НЕСПРИЯТЛИВЕ РОДИННЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ПРЕДИКТОР СХИЛЬНОСТІ ПІДЛІТКА ДО ЗАЛЕЖНОЇ ПОВЕДІНКИ

Байер О.О., к. психол. н.,
доцент кафедри педагогічної та вікової психології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Ашуркіна О.Р., студентка факультету психології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті представлено дослідження зв'язку схильності батьків і підлітків до розвитку залежної поведінки; теоретичний і практичний аналіз проблеми зв'язку параметрів батьківського виховання зі схильністю підлітків до формування залежної поведінки. Виявлено відмінності в параметрах батьківського виховання у групах підлітків із різним рівнем схильності до розвитку залежної поведінки. Встановлено предиктори, які зумовлюють загальну схильність підлітків до формування залежної поведінки.

Ключові слова: несприятливе родинне середовище, параметри батьківського виховання, підліток, схильність до розвитку залежної поведінки.

В статье представлено исследование связи склонности родителей и подростков к развитию зависимого поведения; теоретический и практический анализ проблемы связи параметров родительского воспитания со склонностью подростков к формированию зависимого поведения. Обнаружены различия в параметрах родительского воспитания в группах подростков с разным уровнем склонности к развитию зависимого поведения. Установлены предикторы, обуславливающие общую склонность подростков к формированию зависимого поведения.

Ключевые слова: неблагоприятная семейная среда, параметры родительского воспитания, подросток, склонность к развитию зависимого поведения.

Bayer O.O., Ashurkina O.R. ADVERSE FAMILY ENVIRONMENT AS A PREDICTOR OF YOUTH' INCLINATION TO DEPENDENT BEHAVIOR

The investigation of the relation of parents' and youth' inclination to dependent behavior is presented in the paper. Theoretical and case study of the problem of relation of the parameters of parental upbringing with the inclination of youth to the formation of dependent behavior is made. The differences of the parameters of parental upbringing in youth' groups with different levels of the inclination to the development of dependent behavior have been found. The predictors that determine youth's general inclination to the formation of dependent behavior have been revealed.

Key words: adverse family environment, parameters of parental upbringing, youth, inclination to development of dependent behavior.

Нині в Україні доступ підлітків до різного роду об'єктів залежності перебуває на високому рівні. Дослідження свідчать про незначне, але стійке зниження рівня вживання шкідливих речовин упродовж минулих років, але викликають занепокоєння поява нових форм залежної поведінки [10]. Значна кількість проблем дітей і молоді беруть свій початок у сім'ї. Більшість значущих соціальних проблем, до яких належить і залежна поведінка дітей і підлітків, пов'язані з ситуацією сімейного неблагополуччя. Визначальна роль сім'ї у житті молодої людини пов'язана з її функцією первинного й основного інституту соціалізації. Сім'я утворює первинне соціальне середовище, в якому відбувається розвиток дитини, і саме в сім'ї людина отримує перший досвід соціальної

взаємодії [5]. Порушення благополуччя сім'ї, дефіцит навичок соціальної поведінки, що демонструються її членами, руйнування емоційних зв'язків між ними впливають на особистість підлітків, на виникнення залежних форм їхньої поведінки.

Постановка проблеми. Несприятливе родинне середовище з викривленими установками та прогалинами у вихованні може бути предиктором схильності до розвитку залежності підлітка. Оскільки підлітковий вік вирізняється емоційною, нормативною та поведінковою емансипацією підлітка від батьків, нерозуміння батьками закономірного характеру емансипації може призвести до сімейних конфліктів, заохочення залежності підлітка або нестійкості батьківського виховання, у результаті чого

у дитини може розвиватись інфантильність, таким чином, молоді люди можуть ніколи не знайти соціальної зрілості і часто воліють жити з батьками, навіть після вступу у власний шлюб [7].

Негативно позначається на підлітках фізичне покарання, надмірне потурання їм або, навпаки, зайва суворість, застосування кожним із батьків протилежних методів впливу. Поведінка дітей – це поведінка самостійних індивідів. Виховання лише тоді справляє позитивний вплив, коли сама дитина усвідомлює обґрунтованість і справедливості вимог вихователя.

Несправедливе покарання робить дитину злою, потайною, сприяє егоїзму, впертості та індивідуалізму, тобто настають результати, які прямо протилежні тим, котрих намагалися досягти батьки [1; 13].

Несприятливе сімейне середовище призводить до того, що дітям із раннього дитинства прищеплюються скривлені моральні переконання та ідеали, у них формуються гіпертрофовані потреби, виробляються протиправні способи їх задоволення. Негативні сімейні умови накладають свій відбиток на подальшу поведінку підлітка у школі, колективі, серед друзів і навпаки. Таким чином, поведінка батьків детермінує розвиток особистості дитини [2; 4; 6].

Неблагополучні сім'ї – це сім'ї із низьким соціальним статусом у будь-яких сферах життєдіяльності або декількох одночасно, що не справляються із покладеними на них функціями, їх адаптивні здібності істотно знижені, процес сімейного виховання дитини відбувається із великим труднощами, повільно, мало-результативно [3; 9; 11].

Відмінною особливістю неблагополучних сімей є те, що на рівні міжособистісних відносин неблагополуччя призводить до несприятливого психологічного клімату в сімейній групі. Зазвичай у родині з явною формою неблагополуччя дитина відчуває фізичне та емоційне відторгнення з боку батьків (недостатню турботу про неї, неправильний догляд і харчування, різні форми сімейного насильства, ігнорування її переживань тощо). Внаслідок цих несприятливих сімейних факторів у дитини з'являються відчуття неадекватності, сором за себе і батьків перед оточуючими, страх і біль за своє сьогодення і майбутнє [8; 12; 13].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Завдяки роботам вітчизняних (тут – російських та українських) дослідників, зокрема А.Д. Асєєвої, О.Є. Бойкова, О.О. Бухановського, Т.М. Вакуліч, С.І. Галяутдинової, Л.Г. Грабар, М.Г. Д'ячкової, В.О. Крамченкової, В.О. Руженкова та Л.Н. Юр'євої, було досліджено залежну поведінку як психологічний феномен. Вплив сім'ї на формування особливостей підлітка і його схильність до розвитку залежної пове-

дінки дозволили розкрити роботи таких авторів, як Т.П. Злова, О.В. Анопрієнко, Д.І. Іванов, О.Ю. Кожина, І.Г. Кошлань, Г.Ф. Райко та Н.Г.Фешина. Специфіку виховання підлітків у неповних сім'ях дозволили прослідити роботи К.Б. Зуєва та Л.Н. Чукреєвої.

Постановка завдання. Метою цієї статті є вивчення параметрів несприятливого родинного середовища як предикторів схильності підлітка до розвитку залежної поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загалом індивідуально-вікові особливості підлітків зумовлені культурно-історичним середовищем як сферою їхнього росту й розвитку, умовами навчання і виховання, особливостями біологічного розвитку організму та резервами індивідуального розвитку. Основні тенденції розвитку в підлітковому віці полягають у тому, що змінюються потреби і мотиви, прагнення підлітків, їхнє ставлення до суспільства, соціальних груп, до себе і свого майбутнього. Усе більшої актуальності набуває потреба у визнанні світом дорослих своєї самостійності. Зростає прагнення до самоактуалізації, розвивати здібності до рефлексії, до усвідомлення свого внутрішнього світу і особистісних якостей, підвищується рівень соціальної активності підлітків. Тому підлітковий вік є дуже чутливим до різного роду залежної поведінки, оскільки вона має багато чинників виникнення, найбільша роль у цьому процесі належить близькому оточенню, зокрема сім'ї.

Залежна поведінка – це одна з форм деструктивної поведінки, яка виражається у прагненні до відходу від реальності шляхом зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин або постійної фіксації уваги на певних предметах або активних видах діяльності, що супроводжується розвитком інтенсивних емоцій. До психологічних критеріїв залежності поведінки зараховують такі: надцінність певної поведінки, зміна настрою у зв'язку з нею, зростання толерантності, симптоми скасування, конфлікти з оточуючими і самим собою, рецидиви, відхід від реальності, зосередженість на вузькій сфері діяльності за ігнорування інших тощо. Процесу появи і розвитку залежної поведінки можуть сприяти біологічні, психологічні та соціальні фактори. Причин виникнення різних залежностей безліч: особистісні відхилення і психічні захворювання, нервово-психічна нестійкість, акцентуації характеру, поведінкові реакції групування, реакції емансипації та інші особливості підліткового віку. До етапів становлення залежної поведінки входять: 1) формування процесу залежності на емоційному рівні; 2) формування певної послідовності вдавання до засобів залежності; 3) залежний ритм як стереотип реагування; 4) повне домінування залежної поведінки; 5) етап катастрофи.

Підлітковий вік – це період емансипації дитини від батьків, досягнення певного рівня автономії, незалежності від них. Цей процес є складним та багатовимірним, включає щонайменше три аспекти: емоційний, поведінковий і нормативний. Несприятливе сімейне середовище призводить до того, що дітям із раннього дитинства прищеплюються викривлені моральні переконання та ідеали, в них формуються гіпертрофовані потреби, виробляються протиправні способи їх задоволення. Негативні сімейні умови накладають свій відбиток на подальшу поведінку підлітка у школі, колективі, серед друзів і навпаки. Таким чином, поведінка батьків детермінує розвиток особистості дитини. Велику роль відіграє формування ідентичності підлітка, її порушення, а також деперсоналізація і дереалізація у сприйнятті себе і навколишнього світу, негативна або несформована Я-концепція, потяг до протесту, загострене жадання дорослішання, прагнення до незалежності і відриву від сім'ї, а також схильність перебільшувати ступінь складності є основними чинниками ризику у формуванні адиктивної поведінки. Отже, формування особистості підлітка починається у його першій соціальній групі – сім'ї, яка посідає центральне місце у цьому процесі. Вона надає дитині уявлення про життєві цінності, про те, що потрібно знати і як себе поводити. І саме недоліки сімейного виховання відіграють важливу роль у визначенні детермінант, що сприяють поведінці підлітків.

Вивчаючи цю проблематику, ми вирішили дослідити сім'ю як найближче впливове оточення підлітка. Теоретичний аналіз дав змогу поставити концептуальну гіпотезу, згідно з якою існує взаємозв'язок між характером сімейного середовища та схильністю підлітка до формування залежної поведінки. Емпіричними гіпотезами стали такі припущення:

1) підлітки з неповних сімей характеризуються значно вищим рівнем схильності до залежностей, ніж підлітки з повних сімей;

2) схильність батьків до залежностей пов'язана зі схильністю до залежностей підлітків;

3) високий показник таких параметрів батьківського виховання, як непослідовність та нестійкість виховання, гіперпротекція та потурання, контроль та вимогливість, придушення волі дитини та конфліктність, проекція на підлітка власних небажаних якостей та ворожість до чоловіка, а також низький показник вербалізації, кооперації та прийняття дитини й емпатії до неї, пов'язані зі схильністю підлітка до залежності.

Задля досягнення поставленої мети було сформовано вибірку досліджених, у неї увійшло загалом 80 респондентів, які містилися дві групи: до першої групи увійшло 16 неповних сімей: хлопці 15–16 років та їхні батьки, загалом 32

особи; друга група нараховувала 16 повних сімей: хлопці 15–16 років та їхні батьки, 48 осіб. Вибірка підлітків мала гомогенний характер, вибір статі зумовлено тим, що хлопці більш схильні до окремих видів залежностей, а вік є чутливим до змін і батьківського впливу. Для порівняння отриманих результатів використано однакову кількість повних і неповних сімей, урахувавши особливості відмінностей за складом сім'ї.

Комплексом психодіагностичного інструментарію, який дав змогу докладно розкрити батьківсько-підліткові взаємини, а також їх схильність до залежностей, домінуючі у представленій вибірці, стали такі методики: тест Е. Шафера «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ПОР), методика І.М. Марковської «Взаємодія батьків з дитиною» підлітковий варіант (ВРР), методика «Дитячо-батьківські стосунки підлітків» П. Трояновської (ДРОП), які були використані для дослідження батьківського виховання в уявленні підлітків; методика на діагностику схильності до 13 видів залежностей, адаптація Г.В. Лозової, тест К. Янг на інтернет-залежність, тест «Перевірка особистих якостей на співзалежність» Б. Уайнхолд і Дж. Уайнхолд, що використовувалися для діагностики схильності до залежностей батьків і підлітків; опитувальник «Аналіз сімейних взаємин» (Методика АСВ) Е.Г. Ейдеміллера та В.В. Юстицькіса, методика вивчення батьківських установок Е.С. Шеффера і Р.К. Белла, «Опитувальник батьківського ставлення» В.В. Століна та А.Я. Варги, що застосувалися для виявлення батьківського ставлення, установок і домінуючих параметрів батьківського виховання.

Результати дослідження були оброблені за допомогою *математико-статистичних методів*: для проведення аналізу характеру розподілу даних було застосовано дескриптивні статистики за асиметрією та ексцесом, результат яких дав змогу обрати непараметричні критерії дослідження; встановлення кореляційного зв'язку між схильністю підлітків і батьків до залежностей, а також між схильністю підлітків до залежностей та параметрами батьківського виховання за допомогою рангового коефіцієнта кореляції ρ -Спірмена; для пошуку розбіжностей між групами схильних до залежностей та несхильних до залежностей підлітків за параметрами батьківського виховання відбувся за допомогою ϕ^* -критерія кутового перетворення Фішера; для визначення ступеня зумовленості загальної схильності до залежностей підлітків було застосовано метод множинного регресійного аналізу.

Перевірка висунутих гіпотез дала змогу отримати такі результати. Задля перевірки першої гіпотези, згідно з якою існують розбіжності між групами підлітків із повних та неповних сімей за схильністю до залежної поведінки,

було використано φ^* -критерій кутового перетворення Фішера. За результатами розрахунків, емпіричне значення φ^* перебуває у зоні незначущості ($\varphi_{\text{емп}}=0,356$). Тобто склад сім'ї не пов'язаний із формуванням схильності до залежностей підлітка, загалом підлітки з повних і неповних сімей однаково піддані можливості бути схильними, в такий спосіб перша гіпотеза була спростована.

Для перевірки другої емпіричної гіпотези, яка стверджувала, що схильність батьків до залежностей пов'язана зі схильністю до залежностей підлітків, було проведено кореляційний аналіз між мірою вираженості схильності до залежностей досліджуваних підлітків та схильністю до залежностей їхніх батьків за допомогою рангового коефіцієнта кореляції ρ -Спірмена. Результати показали, що схильність до залежностей батьків має характерний взаємозв'язок із схильністю до залежностей підлітків. Іноді підлітки повторюють хибну звичку, властиву батькам (алкогольна – алкогольна ($\rho=0,564$ за $p \leq 0,01$), наркотична – наркотична ($\rho=0,445$ за $p \leq 0,05$)), а іноді певні схильності батьків мають зв'язок із несхожими схильностями підлітків, як наприклад, схильність до трудової залежності батьків пов'язана з підлітковою схильністю до релігії ($\rho=0,354$ за $p \leq 0,05$), або схильність батьків до комп'ютерної залежності має зв'язок із схильністю до медикаментозної залежності ($\rho=0,396$ за $p \leq 0,05$) підлітка. Кожен зв'язок відображає властивий для певної родини стиль життя і виховний аспект батьків. Так, наприклад, не було знайдено зв'язку між схильністю до паління батьків та підлітків, це може говорити про те, що деякі підлітки або вирішують не повторювати батьківського вибору, або перебувають ще тільки на стадії знайомства з певною залежністю. Утішним є знайдений взаємозв'язок між схильністю батьків і підлітків до здорового способу життя, що вказує на наявний вплив батьківського ставлення.

Перевірка третьої гіпотези призвела до того, що такі властиві родинам характеристики, як батьківська надмірна протекція і потурання, а також нестійкість, непослідовність виховання, разом із надмірним контролем, придушенням дитячої волі й вимогливістю, конфліктністю у родині й ворожістю до чоловіка, проекцією на підлітка власних небажаних якостей та відсутністю інтересу до життя нащадка і його неприйняття, разом із вербальною невираженістю емпатії та почуттів мають взаємозв'язок зі схильністю підлітка до залежностей. Причому задіяні схильності до хімічних і поведінкових залежностей, кожна з яких окремо так чи інакше пов'язана з певною характеристикою батьків. Це вказує на зв'язок сімейного середовища із становленням підлітка як особистості. Таким чином, третю гіпотезу було підтверджено.

Для того, щоб переконатись у тому, що розбіжність між параметрами батьківського виховання для схильних і несхильних до залежностей підлітків існує, цей аспект було окремо досліджено, результати виявили розбіжність між параметрами батьківського виховання, за результатом чого для схильних до залежності дітей у середньому у вихованні з боку батьків характерні висока вираженість проекції на підлітка власних небажаних якостей ($\varphi_{\text{емп}}=2,815$ за $p \leq 0,01$), недостатність вимог-обов'язків ($\varphi_{\text{емп}}=3,511$ за $p \leq 0,01$), домінування авторитарної гіперсоціалізації ($\varphi_{\text{емп}}=1,959$ за $p \leq 0,05$), надмірність вимог-заборон ($\varphi_{\text{емп}}=1,97$ за $p \leq 0,05$), винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання ($\varphi_{\text{емп}}=1,61$ за $p \leq 0,05$), виражені емоційна дистанція ($\varphi_{\text{емп}}=1,97$ за $p \leq 0,05$), відторгнення дитини ($\varphi_{\text{емп}}=1,612$ за $p \leq 0,05$) та нерозвинена кооперація ($\varphi_{\text{емп}}=1,67$ за $p \leq 0,05$). Із цього можна зробити висновок, що сімейне середовище справляє певний вплив на схильність підлітка до різного роду залежностей.

Також було поставлено за окреме завдання дослідити предиктори, які зумовлюють загальну схильність підлітків до залежностей. У їх ролі виступили нестійкість стилю виховання, виховна невпевненість і непослідовність батьків, відсутність інтересу до досягнень дитини, установлені сімейні конфлікти, зайва суворість щодо нащадка та надмірність вимог-обов'язків, дратівливість, відсутність інтересу до його життя, доступність позасімейних впливів і недостатній авторитет матері, які зумовили 95,6% дисперсії показника «загальна схильність до залежностей» ($F=39,766$; $p \leq 0,01$). Отримані результати свідчать, що нестабільна батьківська система із прогалинами у догляді за дитиною і вихованням у несприятливій тенденції призводить до негативних наслідків у формуванні особистості підлітка. Отже, регресійна модель має такий вигляд:

$$y = x_1 \times (1,286) + x_2 \times (-1,309) + x_3 \times (-0,561) + x_4 \times (1,579) + x_5 \times (0,189) + x_6 \times (-1,173) + x_7 \times (-0,331) + x_8 \times (0,232) + x_9 \times (0,786) + x_{10} \times (-0,294) + x_{11} \times (0,334),$$

де: y – загальна схильність до залежностей (залежна змінна); x_1 – нестійкість стилю виховання; x_2 – кооперація; x_3 – сімейні конфлікти; x_4 – виховна невпевненість батьків; x_5 – зайва суворість; x_6 – показники за шкалою «маленький невдаха»; x_7 – вилучення позасімейних впливів; x_8 – непослідовність батьків; x_9 – надмірність вимог-обов'язків; x_{10} – домінування матері; x_{11} – дратівливість.

Висновки з проведеного дослідження. Психологічні чинники неблагополуччя у родині справляють досить серйозний вплив на становлення підлітка як особистості, його світогляд та цінності, адже сім'я є первинним інститутом соціалізації. Дитина починає іден-

тифікувати себе, спираючись на батьків, які, у свою чергу, не завжди можуть транслювати сприятливі патерни поведінки. Отже, схильні до розвитку залежностей батьки мають певні характерні якості – схильність до уникнення проблем шляхом розвитку залежної поведінки, пошук ілюзорної підтримки та заспокоєння в об'єктах залежності. Таким чином, вони прямо або опосередковано транслюють дітям ту чи іншу схильність до формування залежної поведінки. Вона необов'язково є однакою видом залежності, а саме стилем реагування на труднощі чи важливі емоційні події. Особливо, якщо в родині мають місце несприятливі параметри виховання, які певною мірою впливають на самооцінку дитини, її почуття та цінності, досягнення і місце в соціумі.

Перспективи подальшого дослідження вбачаються у формуванні масштабнішої вибірки з урахуванням статевих відмінностей підлітків, вікової періодизації, різного складу родини, наявності опікунів та дітей-сиріт, обліку доходу родини, різного ступеня освіченості і професійної кваліфікації батьків із застосуванням різних емпіричних методів. Дослідження емоційного стану підлітків як предиктору виникнення схильності до розвитку залежної поведінки. Також важливим є подальше ретельне дослідження феномена залежності, його психологічних критеріїв та етапів становлення з урахуванням більш нових форм залежної поведінки, що властиві сучасному суспільству.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Т.В. Психология современной семьи : [монография] / Т.В. Андреева. – СПб. : Речь, 2005. – 436 с.
2. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум. – СПб. : Питер, 2006. – 940 с.
3. Крамченкова В.О. Особливості поведінки старшокласників-курців в емоційно напружених ситуаціях / В.О. Крамченкова // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія «Психологічні науки». – 2014. – Вип. 2 (12). – С. 106–112.
4. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения : [учеб. пособ.] / В.Д. Менделевич. – СПб. : Речь, 2005. – 445 с.
5. Москаленко В.Д. Зависимость: семейная болезнь / В.Д. Москаленко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.klex.ru/8i7>.
6. Наймушина Е.С. Роль социально-психологических факторов в формировании пищевого поведения у подростков с ожирением / Е.С. Наймушина, М.Б. Колесникова, Н.И. Леонов // Здоровье и образование в XXI веке. – 2008. – № 2. – С. 245–246.
7. Подросток и семья. Психология подростка: полное руководство / под ред. А.А. Реана. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2003. – С. 175–200.
8. Пташинский И.А. Основные факторы семейного воспитания, дезадаптирующие детей и подростков / И.А. Пташинский // Вестник ТГПИ. Серия «Гуманитарные науки». – 2009. – № 2. – С. 243–247.
9. Руженков В.А. Аддиктивное поведение студенческой молодежи: систематика, распространенность, клиника и профилактика / В.А. Руженков, И.С. Лукьянцева, В.В. Руженкова // Научные ведомости. Серия «Медицина. Фармация». – 2015. – № 10 (207). – Вып. 30. – С. 13–25.
10. Сайт ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uisg.org.ua/>.
11. Сорокман Т.В. Розлади харчової поведінки як предиктори розвитку ожиріння в дітей / Т.В. Сорокман // Детская эндокринология – 2015. – № 5(69). – С. 174–177.
12. Фешина Н.Г. Влияние семейной среды на формирование личности / Н.Г. Фешина, А.Н. Кулешова, Г.А. Фешина // Здоровье и образование в XXI веке. – 2007. – № 3. – С. 8–12.
13. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкис. – СПб. : Питер, 2009. – 672 с.